

акцентувалася на заповідях Данила Филиповича і на радіннях, віровчення помітно трансформувалося. Христовіри у своїх богослужіннях стали використовувати Біблію, у ряді громад вже дозволили шлюб.

У 20-30-х роках ХХ ст. поодинокі малочисельні групи христовірів діяли на території України. На теренах сучасної України віровчення христовірів практично не збереглося. Водночас у Росії невеликі групи христовірів різних толків діють у Саратовській, Оренбурзькій та Тамбовській областях і на Північному Кавказі.

3

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

*О.Предко** (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Результативність сучасного релігієзнавства значною мірою визначається тим, наскільки глибоко в ньому укорінені антропологічні виміри культурознавчих феноменів, їх смислотворче оновлення. В цьому контексті великі можливості відкриваються перед одним із основних структурних релігієзнавчих утворень - психологією релігії, де найбільш яскраво висвічується смислотвірне ядро релігійності. Адже якщо ми і спробуємо окинути поглядом процес секуляризації, то, безперечно, звернемо увагу на те, що довше всього релігія «затримується» в сфері внутрішнього життя людини, на рівні її переживань. Саме тут релігія виступає в ролі чинника, що пом'якшує пограничні ситуації людської екзистенції (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). З іншого боку, ці вершини гігантського айсбергу душевного життя посилюються соціально-економічною та політичною кризою, що так боляче вразила пострадянський простір в 90-их роках минулого сторіччя і відлуння якої ми відчуваємо й дотепер. На цьому фоні відбувся неймовірний сплеск релігійної активності, результатом якої стала поява так званих неорелігій різноманітного гатунку: починаючи від поміркованих і закінчуючи досить екзальтованими, навіть деструктивними. Варто лише пригадати «Біле братство», яке стало не лише своєрідним підручником з соціології релігії (В.Єленський), але й з психології релігії.

Психологія релігії розглядається в дослідницькій літературі вкрай неоднозначно. Пранагідно зауважимо, що така різноманітність підходів пояснюється, перш за все, певними світоглядними й професійними

* Предко О.І., кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

** © Предко О.І., 2005

уподобаннями тих чи інших фахівців. Такий різноманітний спектр досліджень, безперечно, вміщує позитивні моменти, оскільки є показником полісміслового осмислення психології релігії. З іншого ж боку, націлює на необхідність цілісного тут розгляду. Відразу ж зазначимо, що даний підхід вирізняється також різноманітним особистісним витлумаченням. Така поліваріантність «прочитання» психології релігії спостерігалась в кінці XIX - початку XX сторіччя, коли вона була перенасичена емпіричним, фактичним матеріалом (С.Холл, Дж. Коу, Дж. Пратт, Е.Старбек). В цей же час появляються перші праці, в яких накреслюються контури концептуального осмислення психології релігії (В.Вундт, В.Джемс, Т.Флурнуа).

На превеликий жаль, переважна більшість з них залишається поки що «закритою» для українського читача із-за відсутності у вітчизняних бібліотечних фондах. Винятком тут можна вважати книгу «Психологія. З викладом основ психології релігії», яка ввійшла у вітчизняний науковий вжиток завдяки перекладу її українською мовою. І хоча книга написана теологами, коло питань, які розглядаються в праці, досить широке: від суто теоретичних проблем (визначення основних понять і категорій) до практичних (створення моделі релігійної особистості, допомога при релігійній кризі, наслідки релігійного навернення, психологічне значення молитви). І хоч деякі висновки Ю.Макселона є досить проблематичними, все ж постановка ним деяких питань в контексті психології релігії, без сумніву, має евристичну значимість.

В дослідженнях радянського періоду (І.Букіна, Н.Віснап, К.Платонов, М.Попова, Д.Угринович та ін.) при оцінці релігії як психологічного феномену домінувала марксистська методологія як єдиноможлива. Сучасне ж релігієзнавство (В.Лубський, В.Москалець, О.Предко, О.Карагодіна, Є.Рязанова, О.Сарапін, А.Сафронов та ін.) тяжіє до цілісного, системного аналізу психології релігії.

Психологія релігії не залишається поза увагою й сучасних богословів (Л.Джуссані, Г.Кжистечко, Ю.Макселон та ін.). І хоча для кожного автора притаманне своє особистісне прочитання психології релігії, проте в їх працях можна знайти багато спільного. Тому й завданням даної статті є осмислення творчого доробку репрезентантів психології релігії, з'ясування її поля досліджень та можливостей в осягненні релігійного феномену.

В радянській науковій літературі довгий час проблеми психології релігії ігнорувались або вивчались досить однобічно, оскільки психологія релігії відносилась до буржуазних наук. Лише в 60-80-х роках з'являється

ряд монографічних досліджень, в яких релігія виступала об'єктом вже самостійних психологічних досліджень. Зупинимось на основних ідеях цих наукових розвідок.

Надто багато внесок в розробку проблем психології релігії внесли праці М.Попової. Авторка вважає, що без розуміння психологічного аспекту релігії не можна зрозуміти її сутності. Психологію релігії М.Попова визначає «як наукову дисципліну, яка досліджує структуру, зміст і функції релігійної психології і психологічно обґрунтовує засоби і методи подолання релігійної свідомості»¹. При цьому вона має декілька напрямків дослідження: загальнотеоретичний, конкретно-соціологічний, практичний (використання в науково-атеїстичній роботі), критичний (вивчення буржуазної психології релігії і богословських уявлень про релігійну свідомість).

Які ж психологічні основи релігійності? В релігії людина немовби долає реальні протиріччя життя, компенсує ті сторони пізнання, практики, спілкування, яких їй не вистачає. М.Попова відзначає, що одним із психологічних чинників виникнення релігійності є тяжкі життєві обставини. На інтенсивність переживання конфліктної ситуації впливають: по-перше, рівень стійких психічних утворень (динамічний стереотип, установка, орієнтація) і, по-друге, психологічні особливості особистості (тип нервової системи). Встановлено, що зміна життєвого стереотипу в людини зі слабким типом нервової системи супроводжується тяжкими психічними переживаннями і навіть нервовим зривом. М.Попова виокремлює декілька факторів, завдяки яким релігія стає привабливою для людини: як форма подолання кризових ситуацій, як засіб заповнення відсутності інших потреб, як форма самоствердження. Вона заперечує вроджений характер релігії, підкреслює і обґрунтовує тезу про те, що статево-вікові відмінності суттєво впливають на динаміку й особливості релігійності.

Життя людини насичене різнобарвною гамою почуттів. Релігійні почуття відрізняються своїм змістом і направленістю. Вони є суспільним продуктом. Спроби представити емоційний світ віруючого тільки позитивним або тільки негативним є однобічними. Релігійні почуття винятково складні і динамічні. Для них притаманні амбівалентність: страх і любов, смуток і радість, розчарування і надія. Оскільки релігійні почуття направлені на ілюзорний об'єкт, то вони є ілюзорними. Релігія не може зробити людину щасливою. Життєдійним джерелом щастя,

¹ Попова М.А. О психологи религии.- М., 1968. - С. 18.

підкреслює М.Попова, є праця, пізнання, спілкування, спільна боротьба за перебудову світу за законами добра, справедливості і краси.

Проте це лише, «заспів» у побудові філософсько-психологічного розуміння релігії М.Попової. Саме дослідження вперше ознайомили вітчизняний науковий загал із основними напрямками американської і західноєвропейської психології релігії. І хоча в силу відомих причини М.Попова не уникнула ідеологічної упередженості, все ж її праця «Критика психологічної апології релігії» насичена блискучими перекладами ідей зарубіжних психологів, релігієзнавців, усіх, хто стояв біля витоків психології релігії, хто протягом багатьох десятиліть вибудовував її предметне поле.

Не обійшла увагою М.Попова і релігієзнавчу спадщину З.Фрейда та його послідовників, зокрема К.Г.Юнга і Е.Фромма. Вона вперше у вітчизняній традиції досить глибоко розглянула релігієзнавчі розвідки З.Фрейда, з'ясувала можливості психоаналізу в осягненні релігійних феноменів.

К.Платонов (1906-1984), заслужений діяч науки, доктор психологічних і доктор медичних наук у своїх працях у популярній формі розглядав проблеми психології релігії. Його книги насичені яскравим, фактичним матеріалом, вражають своєю вишуканою зрозумілістю і переконливістю. К.Платонов розмежовує психологію релігії і релігійну психологію. Психологія релігії — це розділ соціальної психології, що вивчає соціально-психологічні явища, які відносяться до сфери релігії. Натомість релігійна психологія - це соціально-психологічні явища, що відносяться до психології релігії і є об'єктом її вивчення¹. Саме завдяки психології релігії можна виявити причину релігійності, з'ясувати її особливості, глибше розібратися в минулих і теперішніх зв'язках релігії і побуту. К.Платонов наводить приклад двох психологічно аналогічних подій. Історія донесла до нас оповідання про те, як стародавній персидський цар Ксеркс звелів покарати батогами море, що розкидало його кораблі. Але ж і дотепер дитина, вдарившись об якийсь предмет, б'є його і промовляє: «Ось тобі! Ось тобі!» І в першому, і в другому випадку ми натикаємось на проблему уособлення.

Розглядаючи психологію віри, К.Платонов дає її визначення, зауваживши при цьому, що «віра взагалі» і «релігійна віра» — це одне і те саме почуття. «...Віра — це почуття, що є обов'язковим компонентом структури релігійної свідомості, яке створює ілюзію пізнання і реальності

того, що створено фантазією з участю цього ж почуття»². К.Платонов наводить приклад із своєї лікарської практики. У глухому забайкальському селі в молодій матері захворів первісток під час хрещення. Діагноз — запалення легень. До лікарні везти дитину відмовились. Рідня наполягала на тому, щоб молода мама молилась. Всю ніч жінки молились, доводячи себе до екстазу. Дитина заснула і жінки зраділи. Але другого дня під вечір дитині стало гірше, і вона померла. Проте відчаю у матері не було. «Дитині у Бога краще, а мене Бог покарав за ці гріхи», — промовляла молода мати. В даному випадку, вважає К.Платонов, почуття горя тільки посилює почуття віри. Емоційні доміанти часто бувають сильнішими за інтелектуальні. Віру можна ліквідувати лише шляхом створення більш сильнішої емоційної доміанти.

Однією з фундаментальних праць відомого релігієзнавця Д.Угриновича (1923-1990) є «Психологія релігії», в якій він дає детальний аналіз проблем психології релігії. Розглядаючи психологію релігії в системі психологічних наук, Д.Угринович вважає, що на рівні загально-психологічного дослідження неможливо виявити психологічні особливості віруючих. Лише соціальна психологія, принципово важливим для якої є як розгляд міжособистісних стосунків людей, так і характеристика соціальних груп, в яких вони складаються, з точки зору принципу діяльності, проливає світло на психологію релігії.

Саме соціально-психологічний аналіз психіки віруючих дозволяє виявити той вузол, навколо якого зав'язуються найрізноманітніші прояви релігії. Психологія релігії передбачає два рівні дослідження — теоретичний та емпіричний. Д.Угринович підкреслює, що наукове розуміння релігійної психіки можливе лише за умови єдності її гносеологічного і психологічного аналізу, при вирішенні проблеми співвідношення індивідуального і соціального в психіці релігійної людини, емоційних, пізнавальних, вольових процесів свідомості та несвідомого.

Які ж причини обумовлюють появу релігійних вірувань та уявлень?

Відповідь на це питання пов'язана з проблемою психологічних коренів релігії, зокрема зі співвідношенням їх психологічних і гносеологічних, психологічних та соціальних аспектів. Багато авторів, використовуючи поняття «психологічні корені релігії», мають на увазі емоційні процеси, почуття, переживання, настрої. Але, як зауважує

¹ Платонов К.К. Человек и религия.- Минск, 1984. - С. 9.

² Платонов К.К. Психология религии. Факты и мысли.- М., 1967. - С. 94.

Д.Угринович, сфера емоційного пов'язана з пізнавальними і вольовими процесами. Таке поєднання створює своєрідне забарвлення психіки індивіда, яка піддається впливу навколишнього соціального середовища. Вчений виділяє історичний напрям дослідження психологічних коренів релігії, що вивчає еволюцію психологічних коренів релігії в ході історичного розвитку людства. Другий напрям — індивідуально-психологічний, в якому розглядаються психологічні особливості розвитку дитини, а потім і дорослої людини, що впливають на формування релігійної віри.

Д.Угринович звертає увагу на особливості релігійної віри, психологічні аспекти релігійного культу, обрядів, детально аналізує процеси релігійної розради і навернення, виявляє соціально-психологічні особливості релігійної особистості.

Таким чином, спираючись на марксизм, як загальну теорію, релігієзнавці радянської доби звернули увагу на необхідність психологічного осмислення релігії. Їх праці стали своєрідним проривом щодо крайнього нігілізму відносно психології релігії, який довгий час існував у наукових колах. І хоча в деяких з них переважає критичний аспект, все ж таки саме ці дослідники ініціювали вивчення таких проблем власне психології релігії як визначення її предметного поля, помітили контури її історичного становлення та визначили роль в її структурі релігієзнавства.

Нові горизонти психологічного бачення релігії відкривають наукові розвідки російського філософа-релігієзнавця Є.Торчинова. У своїх дослідженнях особливу увагу він звертає на позитивні результати соціологічного підходу до релігійних феноменів. Але у зв'язку з розвитком наук, зокрема психології, стає очевидною обмеженість такого підходу. В релігієзнавстві досить вдало розглядалися і розглядаються прояви релігії ззовні, її функціонування в соціумі, але все-таки її, власне, сутнісне ядро залишається таємницею. По суті, створена величезна соціологічна будова релігії без фундаменту. Саме таким підґрунтям, на думку Є.Торчинова є релігійний досвід як особлива психологічна реальність. «Під релігійним досвідом ми будемо розуміти ті переживання і стани свідомості, котрі звичайно відносяться релігієзнавством до області містики і котрі є об'єктом достатньо прискіпливої уваги з боку представників глибинної психології, перш за все К.Г. Юнга і трансперсональних психологів С. Гроф, К. Уілер та ін.»¹.

¹ Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния.- С.Пб., 1998. - С. 12.

Основою будь-якої релігії Є.Торчинов вважає релігійний досвід. Але він далеко неоднорідний. Тому релігії можна класифікувати в залежності від особливостей і типу трансперсонального досвіду, міри його інтенсивності, характеру функціонування. Весь глибинний релігійний досвід Є.Торчинов зводить до перенатальних і трансперсональних переживань.

До релігій, в яких домінує перенатальний (архетипічний) тип, він відносить архаїчні вірування (шаманізм), релігійні системи Стародавнього Близького Сходу і античності. Релігії, в яких переважає трансперсональний рівень, — буддизм, індуїзм, джайнізм, даосизм, біблейські релігії, зокрема іудаїзм, християнство, іслам. У цій же групі Торчинов виділяє релігії чистого досвіду, в яких переважає установка на трансперсональні переживання (релігії Індії) та релігії, яким не властива така установка (біблейські релігії). Також існують релігії, що синтезують перенатальний та трансперсональний досвід — даосизм, тантрична йога. Відповідно до такої класифікації Торчинов і розглядає конкретно-історичні форми релігійної практики, зміни свідомості (психотехніки), що яскраво демонструють набуття глибинного, трансперсонального досвіду.

Безперечно, дослідження Є.Торчинова є своєрідним проривом у психологічному осмисленні релігії, дозволяють прилучитись до суперечливої величі і щемливої неповторності ще одного зрізу людського Буття.

За останні роки в українському релігієзнавстві спостерігається особливе зацікавлення проблемами психології релігії. Цей факт виражається не лише в входженні осмислення релігії як психологічного феномену в довідникову і підручникову літературу, а й появи досліджень, які вирізняються комплексним підходом до психології релігії. Так, у праці В.Москальця «Психологія релігії» переважає розкриття релігії як психологічного феномену, аналіз психологічних особливостей релігійних явищ, а не сам процес становлення психології релігії як дисциплінарного релігієзнавчого утворення. При цьому автор, визначаючи предметне поле психології релігії, вважає, що психологія релігії є «галузь психологічного знання і релігієзнавства, яка вивчає психологічні аспекти релігії як форми суспільної свідомості і ціннісно-орієнтаційної діяльності»¹. Проте з цього визначення вкрай важко зробити висновок з приводу того, яке ж місце займає психологія релігії в системі психології і релігієзнавства, яка її специфікація в системі структурних релігієзнавчих утворень. Розуміючи те, наскільки релігія і психіка людини взаємопов'язані, все ж навряд чи

¹ Москалец В.П. Психология религии. Підручник.- К., 2002.- С. 8.

можна погодитися з таким розширенням її меж, оскільки фактично втрачається її наукова самодостатність. Водночас заслуговує на увагу розгляд В.Москальцем релігійності в двох ракурсах: по-перше, як мотиваційний аспект виникнення, формування, розвитку, функціонування релігії, по-друге, як її вплив на психіку особистості, людські взаємини, суспільні відносини, де реалізується її психокорекційна, психопрофілактична, психотерапевтична роль.

В.Москалець розглядає релігійність як рису українського національного характеру в контексті психології релігії, звертаючи увагу на роль релігії і церкви у збереженні та зміцненні української національної самосвідомості. В даному разі нас цікавлять ті чинники релігійності, які надають як чуттєвої, так і смислової її забарвленості. На джерела нашої релігійності, як зазначає один із представників української науки в діаспорі, історик, психолог, соціолог В.Янів (1908-1991), впливало геополітичне становище України, селянськість українців, зорієнтованість літератури та мистецтва на релігійні, смисложиттєві цінності, переважання чуттєвого, емоційного елементу над раціональним, інтровертизм, емотивність, родинний індивідуалізм, християнська всепрощентність. Однак вчений не ототожнює релігійність з світоглядом та духовністю, зазначаючи «що релігійність є такою однією з найістотніших рис українського світогляду»¹, і домінантою української духовності. Як ми переконалися, в релігійності значну роль відводиться чуттєвому компоненту, що, безперечно, знаходить свій вияв і в духовності. Отже, релігійність є особливим виявом духовності.

Принагідно зауважимо, що часто-густо в теоретичних дослідженнях не розмежовуються, власне, ідеї психологічного осмислення релігії й процес виникнення психології релігії як певної галузі знання. Саме в монографічному дослідженні А.Софронова спостерігається такий підхід, який родше можна назвати своєрідною “демонстрацією” психологічних виявів релігії, а ніж її аналізом, в цьому вимірі. Деякі положення роботи викликають бажання сперечатися, зокрема осмислення психологічної характеристики елементів релігійної системи, ототожнення релігії та релігійності, стан зміненої свідомості і стан зміненої психіки тощо. Розглядаючи процес розширення свідомості «як посилення свідомості за рахунок «поглинання» ним несвідомих об'єктів в процесі їх усвідомлення, тобто наділення іменем»¹.

¹ Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу.- Мюнхен-Рим-Париж, 1996.- С. 181.

¹ Сафронов А.Г. Психология религии. Монография.- К.: Ника-Центр, 2002. .- С. 92.

А.Сафронов виокремлює чотири шкали змінених станів свідомості: зміну емоційних станів, зміну сприйняття світу, зміну вольового самоконтролю, зміну самосвідомості і само тотожності особистості. Заслуговує на увагу розгляд автором психопрактик в релігійних традиціях світу, в сучасних окультних системах, адепти яких прагнули актуалізувати психічні процеси, розвинути свідомість і самосвідомість, очистити підсвідомість роз програмувати над свідомість, досягнути внутрішньої цілісності. Проте варто зазначити, що для багатьох сучасних неорелігійних культів притаманна певна психодинаміка, в процесі якої змінюється свідомість. Прослідкуємо цей процес на прикладі релігійної групи “Біле братство”, яка в 90-х роках минулого сторіччя мала характер релігійної епідемії. Спершу її адепти прагнули емоційно дестабілізувати людину, викликати довір'я, залучити на свою сторону і тим самим створити підґрунтя для посилення контролю над думками і почуттями. І це своєрідне емоційне зараження вплетене в усі ступені залучення людини в групу. Цій задачі були підпорядковані лекції, курси, індивідуальні бесіди. Також використовувалися психокорекційні техніки, метою яких був стан зміненої свідомості. Колишня особистість немовби «вмирала»; при цьому змінювалася її самоідентифікація. Людина поривала з своїм минулим, з сім'єю, і своїми близькими. Її життя стало життям релігійної групи, яка замінювала батьків, колишніх друзів. Психотехніки лише підштовхували «архаїчний мозок», що стимулював галюцинації, марення, фантазію. Підсилювалася залежність від Вчителя, який міг як завгодно маніпулювати свідомістю адепта, який цілком ідентифікувався з членами групи, підпорядковуючись волі вчителю, гуру, новому богу.

Можна з впевненістю сказати, що всі ці моменти, з тим чи іншим відтінком, притаманні для багатьох неорелігійних груп. Звичайно, потрібні неймовірні зусилля релігієзнавців, психологів, психіатрів, щоб, по суті, повернути людині життя. Ось лише деякі елементи психокорекційної роботи з учасниками релігійних груп²⁴: 1) Для упередження впливу механізму психологічної індукції, психокорекцій ну роботу потрібно проводити індивідуально. 2) Дана робота повинна проводитись лише спеціалістами-релігієзнавцями, психологами, психотерапевтами. Можливе залучення служителів православної церкви. 3) При виборі психотерапевтичних методик перевагу необхідно віддавати не директивним технікам, а по концепції приєднання. Питання світогляду

²⁴ Юрьева Л.Н. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства.- К.: Сфера, 2002.- С. 256.

не повинні бути предметом дискусії. 4) Доцільно формувати позитивне відношення пацієнта до самого себе. 5) В процесі психотерапії необхідна ціленаправлена робота над подоланням страху перед майбутнім, надати людині можливість відчувати пріоритети реальної дійсності.

Отже, крім суто теоретичних проблем, сучасна психологія релігії має яскраво виражений практичний характер. Кожний із її репрезентантів по-своєму вимальовує сутнісні особливості людини, розкриває «пекучі таємниці» (С. Цвейг) людської душі і духу, демонструє унікальний психологічний рівень буття. Але попри всі відмінності, дані концепції націлюють людину на вічний категоричний імператив: «Пізнай самого себе».

4

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

А.Арістова * (м. Київ)

РЕЛІГІЙНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Від початку 90-х років об'єктом прискіпливої уваги соціологів та релігієзнавців стає прогресуюче зростання й активність різних конфесій, суперечливі та бурхливі процеси організаційної розбудови релігійно-церковного життя. Статистичні та соціологічні відомості переконливо свідчили, що кількісний склад релігійних громад і чисельність діючих конфесій збільшилися у десятки разів, що релігійність українського населення стала масовим явищем, а в суспільній свідомості й громадській думці відбулися значні зрушення в бік довіри до церкви і пріоритету релігійних цінностей. Як наслідок, все більша частина науковців впевнено обстоювала висновок про добу “релігійного відродження” на теренах України.

Втім, уже через кілька років (у 1996-98-их рр.) відстежується різке гальмування зазначеної динаміки майже по всіх напрямках. З країни, що демонструвала хіба не найвищі в Європі темпи розвитку релігійної мережі, Україна перетворилася на середньо-статистичне – в сфері приросту релігійних громад – суспільство. Донедавна інтенсивне зростання кількості релігійних організацій впало до 3 % на рік, а зміни в соціальному складі прихожан фактично припинилися. Соціологічні дослідження соціально-демографічного складу церков (насамперед християнських, як домінуючих у суспільстві) засвідчили певну стабілізацію чисельності так званих церковних віруючих, своєрідне “насичення” релігійних громад. Це наштовхнуло на висновок, що вже за перші роки незалежності серед нинішніх соціальних верств був майже повністю вибраний потенціал тих віруючих, які могли б стати активними і дієвими послідовниками певних

* Арістова А.В. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного транспортного університету.

** © Арістова А.В., 2005